

Стана Ристић

Институт за српски језик САНУ, Београд
stana_ristic@rvkds.net

Стереотипи о Грцима у српском језику

На примеру творбеног гнезда етнонима Грк из Речника ЈАЗУ представљен је са дијахроног аспекта стереотип о Грцима у српском језику, у коме је реализована колективна или индивидуална представа о Грцима, са препознатљивим раздобљима у развоју српског језика од 12. до краја 19. века.

Кључне речи: српски језик, стереотип о Грцима, етнички стереотип, социјални стереотип, основни стереотипи, представа о другима, језичка слика света, традиционална култура и дијахрони план

1.0. У раду ће на дијахроном плану бити представљено језичко сазнање носилаца српског језика о Грцима, које се реализује у виду колективних представа, или у виду стереотипа, посведочених у језичком корпусу само у назнакама.

1.1. Истраживање је рађено на корпусу Речника ЈАЗУ¹ који представља историјску грађу српског/српскохрватског језика од 12. до краја 19. века. У разматрање је узето творбено гнездо етнонима *Грк*, кога чине лексеме *Гркиња*, *Грчка*, *Грче*, *Грчад*, *Грчадија*, деминутив *Грчић*, аугментатив *Грчина*, придев и прилог *грчки* и глагол *грчити* (*се*) 'чинити да ко постане Грком', 'обраћати (*се*) у Грка'. У њему је реализована колективна представа о Грцима на дијахроном плану, са препознатљивим раздобљима у развоју српског језика назначеног периода. То је раздобље од 12. века до ратних сукоба са Турцима, затим раздобље ратних сукоба и поробљавање Србије од стране Турака, као и раздобље ослобођења српских територија од Турака које захвата период 18. и 19. века.

¹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, 1887–1891, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

1.2. Показало се да се представа о Грцима добијена на оваквом корпусу разликују од представа добијених на корпусу народних епских песама (И. Коњик, рад у овом часопису). Поменути језички корпус одражава изразитије етничке стереотипе засноване на предрасудама о Грцима као о 'другима' са обавезним негативним предзнаком, како се уобичајено стереотипи дефинишу у социјалној психологији и у другим антрополошким дисциплинама. Међутим, у језичко-поетској слици света изразитост етничког стереотипа замућена је амбивалентношћу која се јавља као неминовни пратилац фолклорног поетског жанра.

1.3. Оно што је евидентно и за речнички и за фолклорни корпус јесте то да стереотип о Грцима у сазнању носилаца српског језика на дијахроном плану није обавезно негативан и заснован на предрасудама, него да је подложен променама у складу са друштвено-историјским и језичким развојем. На основу тога се може закључити да стереотип о Грцима у српском језику није етнички испрофилисан онако како је нпр. испрофилисан стереотип о другим народима с којима је српски народ имао стварно или митолошки наслеђено негативно искуство засновано на ратним сукобима, верској или културно-етничкој нетрпељивости, нпр. о Турцима, Латинима, Јеврејима,² Ромима,³ а у новијој историји о Немцима, Албанцима и Хрватима.⁴

1.4. Представа о Грцима није оптерећена верским ни непријатељским предрасудама, на којима су засновани етнички стереотипи наведених припадника других конфесионалности, освајача и непријатеља, у чијој основи је препознатљива поларизација сопственог идентитета, 'Ми' и идентитета другог, 'Други, Они', заснована на опозицији вредносног суда 'добро, позитивно' – 'лоше, негативно'. Она је у српском језику заснована и на традиционалној култури, по којој је однос према припадницима друге етничке или верске заједнице амбивалентан. С једне стране је повезан са представом опасног, грешног, оностраног, нечистог, а с друге стране 'други' се може сматрати носиоцем сакралног начела, дародавца благостања, здравља и среће.⁵ Тако да се и под утицајем традиционалне културе у стереотипу о Грцима знатно ублажава истакнута поларизација.

2.0. Историјски гледано може се рећи да су у основи представе о Грцима у српском језику старији стереотипи: 1) основни, базични, поларизовани по критеријуму 'друштвено организован, цивилизован, развијен' и 'друштвено неорганизован, варварин, неразвијен'⁶ и 2) социјални

² *Славянские древности, Этнолингвистический словарь*, под общей редакцией Н. И. Толстого, том 2, Москва, 414, под *инородец*.

³ *Славянские древности*, 415.

⁴ D. Popadić, M. Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao, Beograd 2002, 42-43, 48.

⁵ *Славянские древности*, 414, под *инородец*.

⁶ О основним, базичним и дериватним етничким стереотипима, у контексту историјата теорије о стереотипима, в. Р. Marković, „Civilizacija“ protiv „varvarstva“: prilog teoriji

стереотипи поларизовани по критеријуму социјалне, професионалне и културне престижности. Од 4 основна прототипа, како је представљено у студији Гордане Љубоја,⁷ два се у српској језичкој реалности, као и у реалности неких других језичких заједница, профилишу и као етнички стереотипи: урбани прототип престижног социјалног и професионалног статуса, пословног човека, најчешће трговца, који се профилише првобитно и као етнички стереотип о Јеврејима и несоцијализовани, маргиналац, субверзивни прототип испрофилисан и као стереотип о Ромима који се чува до данас у српском језику.⁸ У језичкој слици света улогу урбаног прототипа у каснијем развоју грађанског друштва у Србији замењују Грци.

2.1. На дијахроном плану, како је напред показано, а како ће се потврдити и примерима из речничког корпуса, представа о Грцима није издиференцирана у виду стереотипа заснованог на негативним предрасудама. Зато ће се у раду појам стереотипа и његова улога у језичкој слици света узимати у неутралнијем и ширем смислу, онако како се тај појам схвата у социјалној психологији. У основи овог схватања је приступ по коме се на стереотипе може гледати и као на когнитивно-мотивациони процес, што им омогућује различите функције зависно од контекста. То не мора да буде увек контекст предрасуда, па се у ширем неутралном одређењу стереотип може именовати прикладнијим називом „слика о другима“. У нашем случају то је слика о Грцима као представа о карактеристикама и понашању чланова одређене етничке заједнице, која не мора бити нужно нетачна, ригидна и тешко променљива.⁹

3.0. Већ је истакнуто да се по традиционалној култури у представи о припадницима другог етноса или друге вере често преплићу сакрално и нечисто: присуство иноверца, странца може да оскрнави или учини сакралним место на коме бораве, што им даје култни или сакрални карактер (нпр. гробови, надгробне плоче странаца као места излечења). Сакрална симболика присутна је поред осталог и у породичним обредима, у којима се присуством иноверца, странца обезбеђује благослов или заштита од зла и болести.¹⁰ Оваква амбивалентност у неким знацима сачувана је и у стереотипу Грка у језичкој слици корпуса из Речника ЈАЗУ.

3.1. Тако прасловенски етноним *Гркиња* у српском језику чува митолошки слој стереотипа о странцу као оностраном, натприродном бићу, што потврђује пример: *Старија вила с именом Гркиња*.

zajedničkog porekla etničkih stereotipa, *Етнички стереотипи*, Nova srpska politička misao, Beograd 2002, 5-31.

⁷ Г. Љубоја, *Етнички хумор XX века у хумористичкој штампи Србије*, (Београд 2001), http://www.rastko.org.yu/antropologija/gljuboja/gljuboja-humor/gljuboja-15_c.html.

⁸ Исто, 7-8.

⁹ Попадић – Биро, н. д. 35.

¹⁰ *Славянские древности*, 417, под *инородец*.

3.2. Етници *Грк* и *Гркиња* чувају се у српском језику и као стара имена, антропоними од 14. века, а и у основи новијих презимена *Грк*, *Грчић*¹¹ и *Гркињић*. И овај аспект језичког памћења о Грцима чува сакралну симболику заштитничке улоге етнонимског имена, чија се табуираност реализује преко етничког стереотипа у духу традиционалне културе.¹²

3.3. Старији слој чува се и у називима места у Србији: *Грк*, *Грчићи*, *Грчка*, *Грчки крај*, *Грчко гробље*, *Грчко поље* и у називу села: *Гркиња*, што се опет може повезати са колективним памћењем магијске моћи иноверца и култним или сакралним карактером ових назива.

4.0. Прасловенски етници *Грк м*, *Грка ж* и *Гркиња*, по Речнику ЈАЗУ, у примарном значењу чувају стереотип о Грцима као о цивилизованој, уређеној и развијеној заједници и моћним освајачима других земаља, што показује значење придева *грчки 1*: *грчке земље*, *грчки цар*, *грчки градови*, *грчко царство*; *Троја грчким огњем изгорјена*; *Атена грчка држава*. Чува се и представа о народу са развијеном писменом културом и језиком, нпр.: *грчко слово*, *грчко име*, *грчки писати*, *грчки заповедати*, *грчки говорити*, *грчки разабрати*.¹³

4.1. Стереотип цивилизоване античке и византијске грчке, чија се култура и духовност примала преко религије и цркве, као основни, примарни етнички стереотип, у језичкој представи српског народа чува се као позитивна представа о регионалном суседу, странцу, чија се богата духовна традиција перципира као узор и прихвата позитивно упркос сопственог инфериорног националног идентитета у виду стереотипа неразвијеног Грчког суседа, варварина. То показује пример: *Примити покору од старих Грка* и глагол *грчити (се)* 'чинити да неко постане Грком', 'обраћати (се) у Грка', а у истом значењу употребљава се и глаголска именица *грчење*. Оваква представа о Грцима у српском језику раног периода чува истинито језгро стереотипа у виду поједностављене обраде историјских чињеница.¹⁴

4.2. Стереотип надмоћних регионалних суседа у социјалној и економској сфери у колективној свести каснијег периода и времена двосмерних миграција Срба и Грка испољава амбивалентан карактер. Тако се најпре издваја представа Грка као отмене господе и са атрибутима лепог изгледа, што се реализује углавном уз етноним *Гркиња*: *Одметна је она Гркиња*; *Нит ме зову госпојом Гркиња*; *танана Гркиња*, као и у експресивној употреби деминутива *Гркињица* (који датира од 17. века): *Млада мома Гркињица*.

¹¹ Ово презиме епског јунака Манојла упућује на етнички идентитет (в. И. Коњик, *Представе о Грцима у Вуковом корпусу епских песама*, рад у овом часопису).

¹² Заштитничка улога имена задржала се у српској традицији до данас, истина из друге сфере, сфере зоонима и фитонима, па се људима дају имена животиња, нпр. *Вук*, или цвећа: *Божур*, *Јаблан* и сл.

¹³ Назив *Грчка* за земљу, државу, по Речнику ЈАЗУ, употребљава се тек од 18. века.

¹⁴ Р. Marković, *n. d.*, 15.

4.3. Међутим, представа добија негативне конотације из којих се издваја доминантна црта прорачунатих и шкртних господара, узгајивача винограда, што потврђује проширен пример народне песме из речника ЈАЗУ:

Кад дођете ка Костуру граду, / Вама ће се *Грци радовати*: / „Благо нама, ево нам *аргата!* / *Јефтино ће радит' винограде*“.

Тако се мотиви прорачунатости, шкртости, тврдичлука, карактеристични у ранијем периоду за стереотип о Јеврејима, у каснијим периодима развоја српског језика и друштвено-економских промена у Србији за време Турака и непосредно после ослобођења, везују за Грке и Цинцаре и профилишу негативни етнички стереотип у сазнању носилаца српског језика. Инфериорна слика о сопственом етничком идентитету у условима масовног досељавања Грка и њиховим преузимањем трговине и других престижних занимања у урбаним срединама Србије 18. и 19. века,¹⁵ искривљује истинито језгро стереотипа о напредним, пословно способнијим дошљацима, подстичући предрасуде засноване на повећаном броју негативних мотива: склоност ка закидању, превари, лукавство, кукавичлук и др, што се јавља као доминантна особина Грка трговца и дућанције.

5.0. Штедљиво и рационално трошење времена и новца, карактеристично за досељене Грке, перципирало се негативно у српској патријархалној заједници. У народном схватању то је формирало негативну слику омраженог трговца, дућандџије, прорачунатог преваранта и тврдице, што се на језичком плану, у духу традиционалне културе, реализовало кроз апелативизацију етнонима *Грк* и *Гркиња* у значењу тог занимања.¹⁶ У народним говорима српског језика од 18. века апелативи *грк* и *гркиња* употребљавају се у значењу 'човек/жена који/која држи дућан'. У основи оваквог социјалног стереотипа, пропуштеног кроз матрицу етничког стереотипа, испољава се не само негативно колективно него и индивидуално искуство које је тражило и налазило одушка кроз језик, што показују примери:

Гле, у овоме селу Чивутин *грк!*; Од трговца *грка* или калације; У Врбасу *гркиња* на гласу: чам дувана, лула окована.

5.1. У социјалној констелацији стереотипа оваква апелативизација етнонима неутралише негативну функцију етничког стереотипа о Грцима, спуштајући ниво нетрпелјивости на профане мотиве и дајући им експресивну маркираност. Занимање трговца, дућанције представљено је са омаловажавањем. У првом примеру то је истакнуто погрдним именом *Чивутин* за Јевреје, а у другом примеру његовим сврставањем са занимањем нижег статуса, са калајцијама, чиме су се обично бавили Роми. У трећем примеру је на ироничан начин у шаљивим стиховима народне песме исмејано

¹⁵ Lj. Gavrilović, *Kir Janja – stvarnost ili stereotip o Grcima*, Етнички стереотипи, Nova srpska politička misao, Beograd 2002, 117-124.

¹⁶ *Славянские древности*, 416.

то занимање у контрасту вокације, дивљења и слике полупразног дућана. У њему је у виду апелативизираниог етнонима искоришћен фолклорни тип етничког јунака да би се постигла пријемчивост, препознатљивост и богатија асоцијативност.¹⁷

5.2. Оваква шала која се користи стереотипима иначе је веома ретка и не би се смела вулгаризовано тумачити као поруга, увреда или омаловажавање другог, јер се то коси са њеном жанровском основом. Она се, како показује наведени пример, заснива на комици приземног и репрезентују профану сферу која је карактеристична за комедије.¹⁸

6.0. Другачија, углавном замућена, неиздиференцирана представа о Грцима чува се у српском језику из периода када су се Грци као емигранти, или учесници бојева на истој или супротној страни, делили заједничку историјску судбину са Србима, па се у памћењу српског језика Грци представљени као поробљени народ, емигранти, ратници, противници, савезници и др., што се види из примера:

Самодржац Србљем и *Грком* Стефан цар; Многе *Грке* у град долажаху, Убога *грчка земља*; Већ *цар грчки* пропустио Турке; Смлати Угре, *Грке*, Турке голем бојник; Они возе *Грке* и Бугаре.

6.1. На плану појединих епоха, као што показују примери, ставови о 'другима' нуде представе о свакодневном животу људи и о духу одређеног времена. Ове представе одражавају и појединачна искуства, аутентично, неспутано јавно мњење и лишене су политичких предрасуда. То су утисци до којих се долазило у контактима са припадницима грчког народа или на њиховој или на сопственој територији и везани су углавном за неповољне прилике у којима се живело и за етничке ратне сукобе у одређеном периоду заједничке историје.¹⁹ Они су проткани и емотивним набојем исказаним деривираним експресивним облицима деминутива и збирним именицама: *Грче*, *Грчић*, *Грчад* и *Грчадија* (који датирају од 18. века), хипокористично или презриво интонираних, као и аугментативом *Грчина*:

Једно *Грче*, један човичац; Три момчета, сва три *Грчета*; Ал' се *Грче* штитом заштитило; Једно *Грче* паде земљи чарној; *Грчету* одрешо руке; Је ли много у *Грчета* свата?

7.0. Неки мотиви старијег модела конфесионалног стереотипа чувају се у религиозном дискурсу (од 1470), што показује значење етнонима *Грк 3* из Речника ЈАЗУ 'човек који припада источној (православној цркви)' и придева *грчки 2* 'који припада православној хришћанској цркви'. Обично су употребљени у опозицији према припадницима католичке вере односно

¹⁷ Исп. Г. Љубоја, *н. д.*, 6, 8; и З. Карановић, Љ. Пешикан Љуштановић, *Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипа*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXIII, Нови Сад 1994, 74-75.

¹⁸ Г. Љубоја, *н. д.*, 3-4.

¹⁹ Исто, 12-13.

римске цркве: *Римљанин – Грк, католичански закон – грчки закон, закон римски – закон грчки*. Стереотип је заснован на верским предрасудама, али се у религиозном дискурсу реализују блажи мотиви тих предрасуда, најчешће истакнутих као 'различитост': Један начин ким се крсте *Грци*, а другим *Латини*; *Крстити се на грчку*; *Зову власима браћу своју закона грчкога*. Чува се и мотив са негативним вредносним судом о обичајима и ритуалима припадника друге вере: *Говоре Грци да посвећење, које Латини чине, да није добро*. Предрасуде овог типа, у духу традиционалне културе, засноване су на представи о својој вери као правој и грешности туђе вере.²⁰

7.1. Оваква представа, у којој се православна вера поистовећује са Грцима а католичка са Латинима карактерише језичку слику света носилаца заједничког српскохрватског језика, који су били различите верске и националне припадности. Међутим, њихови различити национални и верски ставови у језичкој слици религиозног дискурса нису оптерећени предрасудама него чувају углавном неутралне мотиве конфесионалних стереотипа. Зато им се не би смела придавати симболичка вредност и политичка мотивисаност. Они су део наслеђа чију окосницу чине латентни мотиви сачувани у религиозном дискурсу који не подлежу променљивим, актуелним предрасудама. Тако ни ово историјско језичко сазнање не можемо представити као стереотип у ужем негативном смислу, него као представу о припаднику друге вере. „Стереотипи спадају у прагматичнију област социјалне психологије ... [у] подручје менталног функционисања активне интеракције људи“.²¹

8.0. Међутим, реалност показује да се прагматичка, па и политичка улога етничких стереотипа јавља и повећава у раздобљима подстицања националних сукоба, а може се илустровати са два примера из старије и новије историје.

8.1. Први пример игнорисања идентитета малих народа целог балканског региона у „етничком мапирању“ Европе представљен је у раду Предрага Марковића.²² У 18. веку у Аустрији и Немачкој у народним табелама, у којима су показиване различите нације и националне карактеристике, становник Балкана је описан као Турчин или Грк, јер су у упрошћеној представи надмоћних северних суседа сви народи јужно од Дунава били прво само Грци, па онда само Турци.

8.2. Други пример из новије историје показује сужено, искривљено и исполитизовано тумачење улоге етничких стереотипа у најновијим ратним и политичким приликама у Србији, дато је у раду Оливере Милосављевић.²³ Теза ове ауторке да је представа о Грцима као „браћи“ или „вековној браћи“

²⁰ *Славјанские древности*, 415.

²¹ Г. Љубоја, *н. д.*, 2.

²² Исто, 24-25.

²³ О. Милосављевић, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Етнички стереотипи, Nova srpska politička misao, Београд 2002, 65-86.

први пут откривена 90-тих година прошлог века, представља вулгаризацију овог стереотипа у језичком и историјском памћењу српског народа. Она је заснована на тврдњи аутора да Грци никада до данас нису обележавани овим појмом, и да су стереотипи о њима били негативни као и стереотипи о Албанцима, Бугарима, Македонцима и Хрватима, и да су их у негативној обојености и премашивали.²⁴ Оваква тврдња нема ни језичке ни историјске ни социолошке основе. Она је могла проистећи из ауторовог неоснованог става да не постоје позитивни стереотипи о другима, а ако и постоје онда су они средства актуелне политике.²⁵

9. И на крају да бисмо резимирали различите ставове о смислу и улози етничких стереотипа у свести и друштвеној реалности припадника једне етничке заједнице, и да бисмо изнели и свој став изграђен на основу разматрања стереотипа о Грцима у српском језику на дијахроном плану, наше излагање завршићемо цитатом: „Sve dok stereotipi ostaju u kraljevstvu kolektivne imaginacije, nisu veoma opasni, mogu biti zabavni, čak i korisni. Ali, u trenucima kada postaju pokretačka snaga političkih odluka, kad njihov zavodljivi lik zasenjuje Stvarnost, postaju najzlokobnije tvorevine ljudskog uma.“²⁶

²⁴ Isto, 80.

²⁵ Isto, 84.

²⁶ P. Marković, *n. d.*, 31.

Stana Ristić

Stereotypes Concerning Greeks in Serbian Language

Key words: Serbian language, Stereotypes concerning Greeks, ethnic stereotype, social Stereotype, basic stereotype, perception of others, language picture of the world, traditional culture, diachronic plan

Stereotypes concerning Greeks in Serbian language are researched through the historical source (Dictionary of JAZU). The source describes a complex representation, with a truthful foundation that incorporates layers of mythological and historical memories on stereotypes in the traditional culture. This ethnic stereotype of the people associated with Serbs in one very positive experience, both in mythological and historical legacies, is freed from prejudice, thus preventing a possibility of political misuse of its ethnic symbolism.